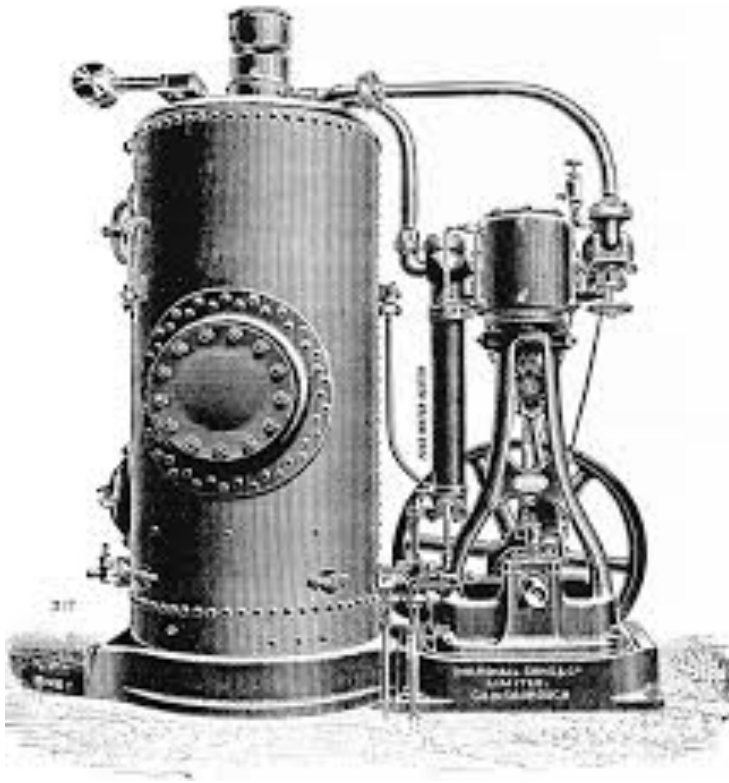

*De stoommachine van emoties
bij hoogbegaafde kinderen*

Ruud van Lent

Juni 2015

Rapportage

Onderzoek VLCounseling

Hoofdstuk 1 Theoretisch kader

In dit hoofdstuk gaat het onderzoek over antwoord te krijgen op de eerste drie deelvragen. De doelstelling van het theoretisch kader is: “ *Het verkrijgen van bruikbare kennis uit de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek en literatuur over explosief gedrag, hoogbegaafdheid en de relatie tussen hoogbegaafdheid en het gedrag*” .

Als eerste is onderzocht wat er bekend is over de begrippen boosheid, agressief gedrag en explosief gedrag. Daarnaast zijn de begrippen boosheid, agressief gedrag en explosief gedrag bekeken vanuit de verschillende stromingen in de psychologie. Dit is gedaan om een algemeen beeld te verkrijgen. Er zijn drie grote stromingen in de psychologie. De klassieken (waaronder Freud, Adler en Jung), de behavioristen (waaronder Pavlov, Skinner en Watson) en de humanisten (waaronder Maslow, Rogers en Gordon). Drie stromingen die alle drie anders kijken naar gedrag.

De aanleiding voor het onderzoek was het probleem van explosief gedrag voor ouders met kinderen die allen waren gediagnosticeerd op hoogbegaafdheid. Om deze reden is de relatie gelegd tussen hoogbegaafdheid en het explosieve gedrag. Vanuit het theoretisch kader is het conceptueel model en de hypothese geformuleerd.

1.1. een psychologische benadering van boosheid

1.1.1. definitie

Er is in de literatuur geen eenduidige definitie gevonden voor boosheid. Hetzelfde geldt voor agressief gedrag en explosief gedrag. Boosheid is een noodzakelijke emotie. De oorsprong van deze emotie ligt in het overleven en het verdedigingsmechanisme van de mens (Molen van der, H., Perreijn, S., Hout van den, M., -2007). Het accent voor het onderzoek ligt op de uiting van boosheid. Boosheid kan zich uiten op verschillende manieren van een verbale mededeling tot delinquent gedrag (de ander bewust en zonder wroeging iets aan doen). Een veelvoorkomende uiting van boosheid is het vertonen van agressief gedrag (uiting van boosheid gericht op de ander). Explosief gedrag onderscheidt zich door het plotseling opkomen van de boosheid in agressieve vorm.

Onder redactie van Willem Koops hebben meerdere onderzoekers een poging gedaan een definitie te vinden in het verleden of een definitie te maken in het heden over boosheid en agressie. Tot op heden is het niet gelukt een eenduidige definitie te vinden of te ontwerpen. Daarvoor is eerst een longitudinaal onderzoek nodig over de ontwikkeling van agressie (Koops, W., Levering, B., Winter de, M., -2012). Ook als er geen eenduidige definitie is gevonden voor boosheid of agressie levert literatuuronderzoek naar de manifestaties (uitingen) waarschijnlijk toch inzicht op. Darwin publiceerde in de 19e eeuw “*The Origin of Species by Means of Natural Selection.*” Het boek vormt de basis voor de evolutietheorie en wordt door wetenschappers die onderzoek hebben gedaan naar agressief gedrag gebruikt als startpunt. Voor Darwin is agressie: “*een natuurlijke en noodzakelijke eigenschap van de mens om zich te verzekeren van veiligheid.*” (internet geraadpleegd: Agressie theorieën website publicatie www.idee-pmc.nl).

In het onderzoek is boosheid benoemd als een emotie, net als bijvoorbeeld angst en verdriet. Een overtreffende trap van boosheid is explosief gedrag (Greene, R.W. 2005) Een ander kenmerk van explosief gedrag is het plotseling ontstaan en direct in volle hevigheid zijn uiting vindt. Explosief gedrag kan omvatten: schreeuwen, gillen, schelden, schoppen, dingen stuk gooien of stuk maken, broertje of zusje slaan en pijn doen, ouders slaan, smijten met voorwerpen.

In de psychiatrie plaatsen psychologen en psychiaters de manifestaties van het explosieve gedrag onder gedragsstoornis. Veel psychologen en psychiaters maken gebruik van de DSM. De DSM was noodzakelijk geworden om een einde te maken aan de grote internationale spraakverwarring in de literatuur over psychische aandoeningen. Het explosieve gedrag krijgt in de DSM de benaming van agressief gedrag (de manifestaties komen overeen).

Agressief gedrag is een kenmerk welke in de psychologie uitgedrukt wordt als stoornis. De DSM IV (APA -DSM IV -*Diagnostic and Statistical Manual of Mental disorders*, bureau editie TR - 2006) beschrijft in het hoofdstuk "aandachtsstoornissen en gedragsstoornissen" twee onderverdelingen: CD (conduct disorder) en ODD (oppositional defiant disorder). Voor het onderzoek wordt ODD nader uitgelegd, omdat de genoemde symptomen het meeste overeenkomen met het explosieve gedrag wat we waarnemen bij hoogbegaafde kinderen (aanleiding van dit onderzoek).

ODD (oppositional defiant disorder)

a. een patroon met negativisme, vijandigheid en open ongehoorzaam gedrag met een duur van ten minste zes maanden waarin vier (of meer) van de volgende aanwezig zijn:

- is vaak driftig*
- maakt ruzie met volwassenen*
- is vaak opstandig of weigert zich te voegen naar verzoeken of regels van volwassenen*
- ergert vaak met opzet anderen*
- geeft anderen vaak de schuld van eigen fouten of wangedrag*
- is vaak prikkelbaar en ergert zich gemakkelijk aan anderen*
- is vaak hatelijk en wraakzuchtig*

b. de gedragsstoornis veroorzaakt in significante mate beperkingen in het sociale, school- of beroepsmatig functioneren.

c. de gedragingen komen niet uitsluitend voor tijdens het beloop van een psychotische of stemmingsstoornis.

d. er wordt niet voldaan aan de criteria van een gedragsstoornis en indien betrokkene achttien jaar of ouders is, wordt niet voldaan aan de criteria van de antisociale persoonlijkheidsstoornis.

(APA-DSM IV - 2006 p. 103)

Lijden kinderen, als ze de kenmerken van het gedrag vertonen zoals bij (a) beschreven staat, nu direct aan een stoornis? Om hier meer duidelijkheid over te krijgen is het interessant te onderzoeken wat de diverse psychologische stromingen van de vorige eeuw melden over agressief gedrag en daarnaast ook de ontwikkeling van het kind (ook het hoogbegaafde kind) erbij te betrekken .

1.1.2 boosheid bekeken vanuit de klassieke stromingen in de psychologie

Freud zag agressief gedrag als een uiting van een primaire drift, gericht op het behoud en voortbestaan van het "ik" , "het individu binnen de samenleving". Het inzetten van agressie is daarbij noodzakelijk om te kunnen garanderen dat de mens zijn andere driften, op het hoogste niveau de seksuele drift en doodsdrijf, kan nastreven. In haar kern is agressie niet anders dan een aangepaste uiting van deze twee driften. (Molen van der, et al. 2007 –p.219)

1.1.3 boosheid bekeken vanuit de behavioristen

Het leertheoretisch model vanuit nurture staat hier centraal en diverse onderzoekers uit het behaviorisme noemen het de studie naar het gedrag. Behavioristen zeggen dat agressief gedrag aangeleerd gedrag is. De ouder, of anderen in de omgeving, kunnen het voorbeeld zijn bij het vertonen van bepaald gedrag of ouders kunnen het gedrag bekrachtigen, wat vaak onbewust gebeurt (Molen van der, et al. 2007 – p.162-165)

Het werkt als volgt: een stimulus zorgt voor een response (actie zorgt voor reactie of een prikkel zorgt voor een tegenprikkel). Op een stimulus kan er een positieve, negatieve of geen reactie komen van de ouders. Het accent komt dus te liggen op de reactie van de ouders. Als een kind iets bewust stuk maakt, wacht een kind vaak op de reactie van de ouder alvorens, te beseffen wat het heeft gedaan. Als die reactie straffend is, zal het kind in dit voorbeeld begrijpen, dat het ongewenst gedrag vertoont. Als de ouder zegt, "ach een ongelukje" en deze geeft het kind een koekje, zal het beseffen dat bewust iets stuk maken beloond wordt. Als een ouder niet reageert, kan het kind de actie herhalen totdat er een reactie komt. Veel hangt dus af van het soort bekrachtiging. Een bekrachtigende stimulus kan zijn een belonende (iets prettigs toedienen of iets naars weghalen) of een straffende (iets naars toedienen of iets prettigs weghalen). Reageert een ouder niet op het gedrag spreekt men over het uitblijven van een bekrachtiging en wordt gezien als negatieve straf (Molen van der, et al. 2007 – p.138-140)

Zo kan het agressieve gedrag toenemen bij een aangename stimulus (beloning) door een positieve bekrachtiging. Een positieve bekrachtiging kan zijn als ouders het gedrag aanmoedigen of als ouders hetzelfde gedrag laten zien als zij ergens niet mee eens zijn.

Als ouders het gedrag op een onaangename wijze met een negatieve bekrachtiging wegnemen zal het gedrag juist toenemen. Een negatieve bekrachtiging kan zijn de oorzaak van het boos worden bij het kind belonen door het kind zijn/haar zin te geven. Door het gedrag te negeren geven ouders aan geen moeite te hebben met het agressieve gedrag van hun kind. Het kind leert dan niets en voelt zich niet gehoord of begrepen.

Ouders kunnen ook kiezen om het gedrag juist af te keuren. Een onaangename stimulus is het kind slaan, of het geven van een verbale preek, of het kind beantwoorden met geschreeuw. Hierbij neemt het gedrag van het kind af, echter voldoet het aan het geven van het verkeerde voorbeeld (positieve straf), waardoor het gedrag tijdelijk zal afnemen. Een negatieve straf kan voor het kind een aangename reactie op het gedrag zijn en werkt vervolgens ook niet. Voorbeeld is het kind op een strafhoekje plaatsen, of naar de kamer sturen, of een einde maken aan het spelen. Ook geen toetje krijgen als het eten niet op is, of niet op de computer als het kind niet luistert, of de puber verbieden uit te gaan. Negatieve straf zorgt wel voor afname van het agressieve gedrag, echter het is tijdelijk. Het kind leert het agressieve gedrag er niet mee af.

Een bekrachtigende stimulus kan zowel aangenaam ($S_r - S^+$) als onaangenaam zijn ($S_{av} - S^-$).
(Molen van der, et al. – 2007 – p.139)

Procedure	Aard van de bekrachtiger (S)	
	S_r	S_{av}
toedienen	(1) $+S_r$ positieve bekrachtiging	(2) $+S_{av}$ positieve straf
wegnemen	(3) $-S_r$ negatieve straf	(4) $-S_{av}$ negatieve bekrachtiging
uitblijven	(5) 0S_r negatieve straf	(6) $^0S_{av}$ negatieve bekrachtiging

Tabel 1 Molen van der, et al. – 2007- tabel 3.4 - p.139

1.1.4 boosheid bekeken vanuit de humanisten

In de humanistische psychologische stroming staan de mogelijkheden van het kind centraal. In deze theorie van Carl Rogers wordt uitvoerig beschreven dat de mens behoefte heeft aan positieve waardering. Als een kind zich naar eigen aard en aanleg kan ontplooiën, dan moet het positieve waardering voor zijn ontplooiingsactiviteiten krijgen, zonder voorwaarden. Zowel het gebruik van (veel) macht, straffen en belonen (autoritaire methode) wordt door de humanist (Dr. Thomas Gordon) afgewezen, net zoals de tegenhanger hiervan (laissez-faire methode) kunnen de relatie tussen ouder en kind schaden (Molen van der, et al., – 2007- p.264)

1.1.5 Boosheid: recent onderzoek

Vanuit de diverse psychologische stromingen van de vorige eeuw word er verschillend gekeken naar agressie. Hoe kijkt men heden ten dage naar de ontwikkeling van agressie? Het antwoord is gevonden in het boek Boos.

Onder redactie van Willem Koops, Bas Levering & Mischa de Winter is het boek uitgegeven met de titel "Boos" (2012). Dit boek gaat over agressie, opvoeding en ontwikkeling. Het belicht deze onderwerpen vanuit diverse aandachtsgebieden: de experimentele-, de differentiële- en de ontwikkelingsbenadering. Het beschrijft de gedragsproblemen en de factoren die dit doen ontstaan. Met name in de negentiger jaren van de vorige eeuw richtte de psychologie zich op de verschillende manifestaties van boosheid in de ontwikkeling van kinderen op verschillende leeftijden. Het komt erop neer dat een vierjarige boosheid anders uit dan een tienjarige. Een vierjarige is vaker fysiek agressief, dan een tienjarige, terwijl een tienjarige verbaal agressiever kan zijn dan een vierjarige (Koops, W., et al. 2012 p.16)

Willem Koops (2012) beschrijft in hoofdstuk 2 de bevindingen over zijn literaire onderzoek naar de ontwikkeling van agressie. Vele wetenschappers benaderen nog steeds de agressie los van de ontwikkeling van boosheid. Zijn advies is om te beginnen aan een longitudinaal onderzoek vanaf geboorte tot volwassenheid over boosheid. Pas dan is de wetenschap in staat een definitie samen te stellen voor agressie. De meeste onderzoekers gaan nog steeds uit van een tekorttheorie (Koops, W., et al. 2012, p.16), waarbij de volwassen rationaliteit als eindpunt van de ontwikkeling gezien wordt en in iedere ontwikkelingsfase gekeken wordt of de volwassen rationaliteit er al is. Hierbij leggen de onderzoekers nog steeds de oorzaak bij omgevingsfactoren welke tot agressie leiden. In het onderzoek wordt de omgeving (ouders) een belangrijke bron.

In hetzelfde boek richt Bas Levering zich op de stoommachine van emoties (zie tekening voorpagina van dit onderzoek). "*Onze cultuur heeft een lange traditie van je emoties inhouden*" (Koops W, et al., 2012 – p. 39) . Pas vanaf 1980 is er sprake van het vrij benoemen van emoties. Emoties worden nu meer geaccepteerd. Mischa de Winter gaat hier in hoofdstuk 10 verder op in door boosheid een positieve pedagogische benadering te gunnen. Als een heftige boosheid zich ontwikkelt in een context van ernstige verwaarlozing, onrechtvaardigheid of aanhoudend psychologisch geweld of fysiek geweld, dan zou die boosheid gezien kunnen worden als een begrijpelijke reactie op een zeer ongezonde omgeving (Koops W, et al.,– 2012 – p. 137).

De context van het ontstaan van deze heftige boosheid is dus van belang en kan de uitbarsting rechtvaardigen. De omgeving blijft een belangrijke bron voor het ontstaan van boosheid.

Voor het onderzoek zijn tenslotte, ook weer uit hetzelfde boek, twee samenvattingen gehaald die relevant kunnen zijn:

- a) fysiologische ontdekkingen;
- b) de neurobiologische factoren die belemmerd zijn bij de sociale leerprocessen.

ad.a) fysiologische ontdekkingen

In hoofdstuk 5 gaat het over agressieve en regel overtredende gedragsproblemen (Orobio de Castro B.– 2012)) wordt de conclusie getrokken dat het probleemgedrag niet ontstaat door de aanwezigheid van een speciaal gen voor boosheid. Fysiologisch gezien is er wel een belangrijke rol bij agressie waar te nemen, namelijk de HPA-as. Een belangrijke keten van stress regulatie systemen in het zenuwstelsel en de hersenstam. Bij dreigend gevaar worden het lichaam en de hersenen voorbereid op het afwenden van het gevaar door te vechten, of te vluchten. Opvallend is zijn conclusie: *“het kan voorkomen dat kinderen een ontregeling ervaren in dit systeem en dat dit de veroorzaker is van agressief gedrag.”* (Koops W. et al. 2012 –p. 61)

ad.b) neurobiologische factoren

In hoofdstuk 4 beschrijft Walter Matthys de neurobiologische factoren die de sociale leerprocessen bij kinderen belemmeren en verantwoordelijk kunnen zijn voor gedragsstoornissen.

Vanaf het tweede levensjaar leren kinderen normaal gesproken de koppeling te maken tussen gewenst en ongewenst gedrag. Dit wordt ook wel de angstconditionering genoemd, wat weer een belangrijke bouwsteen is voor de ontwikkeling van het geweten. Ouders keuren ongewenst gedrag af door kinderen te berispen en te wijzen op de negatieve gevolgen voor henzelf en anderen, te dreigen met straf, of daadwerkelijk te straffen. Deze negatieve signalen leiden bij het kind tot angst, schuldgevoel en wroeging. Geven ouders belonende signalen op gewenst gedrag, dan kan dit leiden tot verveling en ontevredenheid. Zowel straffende signalen als belonende signalen kunnen een spanning bij het kind veroorzaken. Kinderen met gedragsstoornissen lijken problemen te hebben met het onderdrukken van inadequate oplossingen, vooral als beloning en straf in het geding zijn (Koops W. et al. 2012 – p.46)

“Samengevat laat neurobiologisch onderzoek bij kinderen met gedragsstoornissen zien dat verschillende hersencircuits niet optimaal functioneren, als gevolg hiervan worden de sociale leerprocessen belemmerd”. Walter Matthys beschrijft in zijn conclusie, dat de leergerichte behandelmethode effectief kan zijn: *“De meest effectieve psychologische behandelmethode voor kinderen van 3 tot 12 jaar is de gedragstherapeutische oudertraining in opvoedvaardigheden”.* (Koops W. et al. 2012 p.49).

1.2 Wat is hoogbegaafdheid?

1.2.1. Onderzoek naar hoogbegaafdheid

Pas in 1972 wordt hoogbegaafdheid voor het eerst benoemd in een onderzoeksrapport. Dit was in het "Marland Report" (internet geraadpleegd www.valdosta.edu). Dit rapport gaat over de resultaten van het onderzoek naar de mogelijkheden van hoogbegaafde kinderen. Het onderzoek is gedaan in opdracht van het Congres van de Verenigde Staten. Uiteindelijke doelstelling was om de talenten van deze kinderen optimaal te benutten en om te zetten in daden, zodat ze op latere leeftijd succesvol zouden zijn. Het verzoek kwam van het Congres vanuit economische belangen. Kinderen werden met een IQ test geselecteerd voor dit onderzoek.

De eerste definitie over hoogbegaafdheid komt uit het Marland Report (1972) en luidt:

"Hoogbegaafde en getalenteerde kinderen zijn kinderen die door daartoe gekwalificeerde beroepsbeoefenaren als zodanig worden aangemerkt op grond van hun buitengewone vaardigheden en het vermogen om hoge prestaties te leveren. Om hun mogelijkheden te ontwikkelen en hun bijdrage aan de samenleving te kunnen leveren hebben deze kinderen behoefte aan onderwijs dat aanzienlijk verder gedifferentieerd is dan het reguliere lesprogramma. De mogelijkheden en/of prestaties van deze kinderen kunnen onder meer liggen op het gebied van algemene intellectuele capaciteiten, specifieke academische vaardigheden, creatief en divergent denken, leiderschap, beeldende en uitvoerende kunsten en psychomotorische vaardigheden" (Marland Report (1972) internet geraadpleegd: <http://www.valdosta.edu/colleges/education/psychology-and-counseling/documents/marland-report.pdf>)

Met de resultaten van het onderzoek zijn aanpassingen doorgevoerd in het onderwijs voor de hoogbegaafde kinderen.

Het duurde daarna nog jaren voordat de kenmerken van een hoogbegaafde gepubliceerd werden. In 1990 publiceerde Renzulli de meest gebruikte definitie. Deze luidt: "iemand die hoogbegaafd is beschikt over bovengemiddelde vaardigheden, creativiteit in het denken en doorzettingsvermogen". Hij legde de mate van ontwikkeling in stimulerende en belemmerende factoren vanuit de omgeving tijdens de opvoeding. (Spek van der, J., Hulpwaaier Hoogbegaafdheid 2013).

1.2.2. kenmerken van hoogbegaafdheid

Op internet staat een onderzoek naar de kenmerken van hoogbegaafdheid gevonden op de website van drs. Agnes Burger (<http://www.agnesburger.nl>). Agnes Burger is klinisch psycholoog en gz-psycholoog. Zij beschrijft de kenmerken van hoogbegaafdheid die genoemd zijn door meerdere onderzoekers.

Tabel 1 kenmerken van hoogbegaafdheid

Door auteurs en professionals aan HB toegeschreven endogene kenmerken, veelal gebaseerd op casestudies	
Cognitief/intellectueel	Affectief/sociaal/persoonlijkheid
<ul style="list-style-type: none"> • IQ>130 • Goede leerprestaties • Intellectuele nieuwsgierigheid • Kritisch denkvermogen • Perfectionisme • Doorzettingsvermogen • Goed concentratievermogen • Creatief/divergent denken • Gericht op probleem oplossen • Verveling, onderpresteren als onderwijs niet aansluit • Voorlijkheid in (taal)ontwikkeling • Disharmonisch ontwikkelings- of intelligentieprofiel • Autodidactisch • Snel leren van basisvaardigheden • Veel interesses, gedreven daarbij • Groot geheugen • Intensiteit en overgevoeligheid op intellectueel en verbeeldingsgebied 	<ul style="list-style-type: none"> • Sterk rechtvaardigheidsgevoel • Idealisme • Non-conformisme • Kritische houding • Gevoelig voor kritiek • Soms onnozel/chaotisch overkomen • Empathie • Zelfbewustzijn • Zich anders voelen dan anderen • Weinig contact met 'age peers' • Affiniteit met oudere kinderen, 'interest peers' of ontwikkelingsgelijken • Groot/ongewoon gevoel voor humor • Neiging tot organiseren/leiden • Weinig slaap nodig • Te veel doordenken, negatieve cognities, zorgelijk, Weltschmerz • Intensiteit en overgevoelig op emotioneel, motorisch en sensorisch gebied

Burger-Veltmeijer, A.E.J. (2006). Hoogbegaafdheid plus AutismeSpectrumStoornissen (HB+ASS): een verwarrende combinatie (1). *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 45(6), 276-287.

1.3 relatie tussen explosief gedrag en hoogbegaafdheid bij kinderen

In de literatuur heb ik niets kunnen vinden over de relatie tussen het explosieve gedrag en de kenmerken van hoogbegaafdheid. Er zijn wel onderzoeksresultaten van onderzoeken naar explosief gedrag bij Autistische kinderen. Hoogbegaafde kinderen kunnen ook autistisch zijn, maar dit is lang niet altijd het geval. Er is een grijs gebied tussen hoogbegaafden en hoogbegaafden met autisme. Toch geven de onderzoeksresultaten van het gedrag bij autistische kinderen een ingang voor het verklaren van explosieve gedrag bij hoogbegaafde kinderen.

1.3.1 Herkenning van explosief gedrag in de literatuur

Explosief gedrag wordt beschreven bij kinderen die een diagnose hebben gekregen van autisme. Linda Woodcock schrijft in haar boek “explosief gedrag bij autisme” het volgende:

Autistische kinderen kunnen erg explosief reageren als zij niet begrepen worden. Het niveau van agitatie neem toe en is waarneembaar door omgeving. Mogelijke signalen zijn dan: ijsberen, schreeuwen, zelfverwonding, wiegen, neuriën of juist steeds meer vragen blijven stellen.

(Woodcock, L. Page, A., 2012 – p.63-64)

Belangrijk is dus dat het autistische kind, vooraf aan het explosieve gedrag, signalen gaat geven. Zijn de signalen ook te vinden bij hoogbegaafde kinderen die explosief zijn? Eerst is het interessant om te kijken of er nog onderzoeken zijn over een mogelijke relatie tussen autisme en hoogbegaafdheid.

1.3.2 Hoogbegaafden en hoogbegaafden met autisme

James Webb heeft onderzoek gedaan naar de relatie tussen hoogbegaafden (HB) en hoogbegaafden met autisme (HB+ASS). Het gedrag tussen ontwikkelingsgelijken is wel empathisch; ze tonen inzicht in en zijn zich bewust van hun anders-zijn; de aan ASS verwante gedragingen treden slechts af en toe op en zijn niet pervasief van aard; de snelheid waarmee sociale informatie aangeleerd en toegepast kan worden is groter.

(Webb, J.T., Amend, E.R., Webb, N.E., Goerss, J, (2005)– *misdiagnosis p. 102*)

De uitspraak van James Webb (2005) is onder meer meegenomen in een ander onderzoek van drs. Agnes Burger. Zij beschrijft een groot grijs gebied tussen hoogbegaafdheid zonder ASS (autisme) en hoogbegaafden met ASS. In haar publicatie: “hoogbegaafdheid + autisme: een verwarrende combinatie”, legt zij uit dat er kenmerken zijn die overeenkomsten vertonen. De onderstaande tabel geeft een overzicht over de verschillen tussen hoogbegaafden (HB) en autisten (ASS) met wel of geen HB.

Tabel 2 overeenkomsten HB en ASS/HB + ASS

Enkele voorbeelden van ‘verschillen in verschijningsvorm’ van overeenkomsten tussen HB en ASS/HB+ASS		
	HB	ASS/HB+ASS
Voorlijkheid in taal, uitgebreide woordenschat, verbale vlotheid	Normale taal doch als van ouder kind	Pedant, monotoon
Uitstekend geheugen, grote (feiten)kennis	Excellent begrip, abstract denkvermogen, verbanden zien	Excellent geheugen voor feiten en beelden, weinig verbanden leggen, slechte betekenisverlening
Sterke gefocuste aandacht, absorberende/gepreoccupeerde interesse	Lang achtereen de aandacht sterk gericht houden; selectief schiften en verwerpen	Obsessieve fixatie voor bepaald gedrag of onderwerp; alles memoriseren
Moeite met interactie, gebrek aan sociale vaardigheden, geen aandacht voor andermans perspectief	Zich bewust dat en hoe het eigen gedrag op anderen inwerkt; empathie voor anderen en voor abstracties	Zich niet bewust van de impact van het eigen gedrag; geen empathie voor anderen, wel voor abstracties
Eenzaamheid, geen vrienden	Onafhankelijk van leeftijdsgenoten, maar weet wel hoe vrienden te maken; introvert, teruggetrokken of clownesk gedrag	Wel behoefte aan vrienden maar geen realistisch idee hoe je vrienden maakt; sociaal geïsoleerd, verlegen of opdringerig

Burger-Veltmeijer, A.E.J. (2006). Hoogbegaafdheid plus Autisme Spectrum Stoornissen (HB+ASS): een verwarrende combinatie (1). *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 45(6), 276-287.

1.3.3 kenmerken Hoogbegaafden: mogelijke triggers voor explosief gedrag?

De kenmerken uit de tabel van drs. Agnes Burger kunnen interessant zijn. Zijn er triggers die hoogbegaafde kinderen extra kunnen activeren (in tegenstelling tot andere kinderen)? Als nu de kenmerken van hoogbegaafdheid nader bekeken worden, stelt dat ons dan in staat om de aanleiding (trigger) tot het explosieve gedrag te kunnen verklaren?

Kenmerken die voor spanning kunnen zorgen en relevant voor het onderzoek zijn:

1. *Rechtvaardigheidsgevoel vanaf jonge leeftijd;*
2. *Volharding;*
3. *Intense concentratie, vaak in gedachte verzonken;*
4. *Interesse in experimenteren en het dingen op een andere manier doen dan gebruikelijk;*
5. *Ongebruikelijke emotionele diepgang, intense gevoelens en reacties, hoog sensitief;*
6. *Non conformistisch ingesteld;*
7. *Ongebruikelijk goed geheugen;*
8. *Kritische houding en gevoelig voor kritiek.*

James Webb beschrijft een aantal kenmerken die het gedrag kunnen verklaren: (Webb, J., Amend, E., Gore, J., DeVries, A., *Begeleiding van hoogbegaafde kinderen* editie 2000 en herziene uitgave 2013).

Ad.1) Rechtvaardigheidsgevoel

Bezorgdheid over sociale of politieke problemen en onrecht is sterk ontwikkeld bij een hoogbegaafd kind. Ze maken zich veel drukker over regels en gedragswijzen die op hen vreemd overkomen. Zijn er meerdere kinderen in het gezin dan vraagt het meer oplettendheid van de ouders, omdat het hoogbegaafde kind alles volgt of het wel "eerlijk" is. Ze kunnen veelvuldig ouders corrigeren als zij iets waarnemen wat in hun ogen niet rechtvaardig is. (Webb, J., et al. 2013 –p.23)

Ad.2/3) Langere aandachtspanne, volharding, en intense concentratie; Een sterk punt van kinderen met hoogbegaafdheid is de hoge mate van concentratie ofwel de lange aandachtsspanningsboog met betrekking tot interesse gebieden. Ze zijn doelgericht en volhardend. Ze worden niet graag gestoord. Hij verwaarloost plichten, of mensen, als hij geconcentreerd bezig is met iets dat hem interesseert. (Webb, J., et al., - 2000 -tabel 6 p. 39).

Vaak in gedachten verzonken; Door hun neiging dingen heel intens te doen, kunnen hoogbegaafde kinderen totaal opgaan in hun gedachten. Ze hebben dan geen notie meer van wat er in hun omgeving gebeurt. Ze kunnen reageren op een geluid zonder te beseffen wat voor geluid het was. Als moeder zegt dat het eten klaar is, kan de reactie zijn "ja", echter het beseffen is er niet over wat er eigenlijk gezegd werd. Dan reageert het kind niet op de oproep aan tafel te komen

Ad.4) Interesse in experimenteren en het dingen op een andere manier doen dan gebruikelijk; James Webb stelt verder dat hoogbegaafde kinderen enorme behoefte hebben aan keuzevrijheid. Keuzes geven het kind gelegenheid zelfrespect en een gevoel van bekwaamheid te ontwikkelen. De behoefte om te experimenteren is belangrijk, want dat creëert weer mogelijkheden. Kinderen kunnen hier ver in doorschieten en onbegrip vinden bij hun omgeving (Webb, J., et al, – 2000 p.69).

Ad.5) Ongebruikelijke emotionele diepgang, intense gevoelens en reacties, hoog sensitief. Kinderen die emotioneel overprikkeld zijn, maken zich vaak druk over het welzijn van anderen en voelen zich sterk betrokken bij hun omgeving. de intensiteit van hun gevoelens komt tot uiting in hun compassie, empathie, gevoeligheid en aan de andere kant ook soms woede en verontwaardiging. (Webb, J., et al. – 2013- p. 29) Kinderen met emotionele overprikkeling kunnen ook na hun derde jaar nog regelmatig emotionele buien en woedeaanvallen hebben, bijvoorbeeld wanneer ze een spelletje verliezen, omdat ze buitengesloten worden, de beste willen zijn, of omdat ze hun zin niet krijgen.. Hun extreme gevoeligheid en sensitiviteit kunnen ook pijnlijk en bedreigend voor henzelf zijn.

Ad.6) non conformistisch ingesteld

Kinderen willen graag alles leren begrijpen. Ze blijven daarin net zolang doorzoeken of doorvragen totdat hun nieuwsgierigheid is bevredigd. Ouders dienen zich te conformeren aan de verzoeken en wensen van hun kind om juist die nieuwsgierigheid te bevredigen. Als het kind iets in het hoofd heeft zitten moet het ook gebeuren. (Webb, J., et al., -2013- p. 21)

Ad.7) Ongebruikelijk goed geheugen. Kinderen die hoogbegaafd zijn, zijn al in staat op zeer jonge leeftijd veel te onthouden van wat ze waarnemen. Ze horen wat de regels zijn, maar ze onthouden ook alle dagelijkse ervaringen met die regels. Er ontstaan dan al snel discussies over de regels en de uitvoering ervan (Webb, J., et al., -2013- p.19).

Ad.8) kritische houding of moeilijk tegen kritiek te kunnen

Het kind heeft hoge verwachtingen, is erg kritisch op zichzelf en op de omgeving. Kan erg perfectionistisch worden naar anderen toe, eisen van anderen een hoge inzet. (Webb, J., et al., tabel 6 – 2000 -p.39)

De volgende citaten uit de werken van Webb (2000, 2005 en 2013) hebben betrekking op het gedrag van de kinderen en kunnen meegenomen worden bij het ontwerpen van een training:

“Opvoeden door middel van belonen is voor hoogbegaafde kinderen erg belangrijk. Beloning heeft veel meer effect dan straffen, omdat hoogbegaafde kinderen zo gevoelig zijn. Een lichte straf, ongeacht verbaal of fysiek, heeft gewoonlijk een langdurig effect. De kinderen onthouden alles. Zij zijn in staat herinneringen van jaren geleden nog steeds voor de voeten te gooien van

hun ouders. Waarderen en prijzen zijn krachtige vormen van beloning” (Webb, J., et al., 2000 – p.67).

“Een machtsstrijd ontstaat vooral als een ouder niet bekend is met de kenmerken van hoogbegaafdheid en de gevolgen van deze kenmerken” (Webb, J., et al., misdiagnosis -2005 p.172)

1.4 Conclusie literatuuronderzoek, conceptueel model en hypothese

1.4.1 Conclusie literatuuronderzoek

In hoofdstuk 1 is er antwoord gekomen op de deelvragen:

1. Wat zijn de kenmerken van explosief gedrag?
2. Wat zijn de kenmerken van hoogbegaafdheid?
3. Wat is er bekend over de relatie explosief gedrag en hoogbegaafdheid?

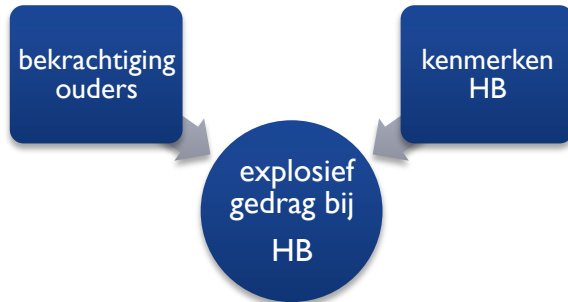
De probleemdefinitie voor het onderzoek is ouders niet kunnen adviseren vanwege een gebrek aan kennis en inzicht over het explosieve gedrag bij hoogbegaafde kinderen. Er is gezocht op het internet en in de literatuur. Het resultaat levert inzicht op. Opvallend zijn de bevindingen van de behavioristen over de vormen van bekrachtiging gedurende de opvoeding. De humanisten vinden een positieve (belonende) en negatieve (straffende) bekrachtiging geen bijdrage leveren aan de ontwikkeling van een kind. Zij richten hun pijlen op het ondersteunen van het kind door uitleg te geven over gevolgen van ongewenst gedrag en leren het kind andere mogelijkheden aan om anders om te gaan met boosheid. Onderzoeker James Webb adviseert voor hoogbegaafde kinderen juist wel gebruik te maken van een belonende bekrachtiging. De verschillende kenmerken voor een hoogbegaafd kind waarmee het zich onderscheidt ten opzichte van een ander kind, kunnen hiervoor een extra motivatie zijn.

Explosief gedrag onderscheidt zich ten opzichte van agressief gedrag door het plotseling opkomen. Ten opzichte van kinderen met een normale intelligentie en minder sterk ontwikkelde eigenschappen, kan hier het verschil gevonden worden, waardoor er geen sprake hoeft te zijn van een in ontwikkeling zijnde gedragsstoornis. Met name de eigenschap “*zich bewust, dat en hoe, het eigen gedrag op anderen inwerkt*” (kenmerk uit tabel 2) is interessant om mee te nemen in het onderzoek. De eigenschap geeft ook het verschil aan tussen kinderen met autisme en kinderen met hoogbegaafdheid zonder co morbiditeit met autisme. Als een ouder een autoritaire wijze van communiceren heeft (waarbij vaak een voor het kind onaangename stimulus volgt als een straf) is juist weer het non conformistische kenmerk bij uitstek geschikt om te ontploffen en de strijd aan te gaan met deze ouder. Een groot gevoel voor rechtvaardigheid kan ineens weer aanleiding zijn voor strijd, zeker als er een ideaal beeld bij het kind aanwezig is.

De soort bekrachtiging door ouders is belangrijk voor het in stand houden of laten ontwikkelen van het ongewenste gedrag. Ouders hebben hier dus een eigen bijdrage in (zonder het bewust te zijn). In het praktijkonderzoek is het belangrijk te onderzoeken hoe ouders het gedrag van hun hoogbegaafde kinderen bekrachtigen (belonend of straffend). Verder is het van belang om te kijken welke invloed de kenmerken van hoogbegaafdheid het gedrag juist uitlokken of het juist doen exploderen. In schema ziet het er als volgt uit: PRIKKEL zorgt voor EXPLOSIE (stimulus → Response) Een prikkel kan voortkomen uit een woord of houding van de ouder. De explosie komt voort uit een reactie op de prikkel onder druk van extra kenmerken van hoogbegaafdheid. Bijvoorbeeld door intense gevoelens, non conformistische instelling, als reactie op kritiek, experimenteren en beloond worden (bekrachtiging vanuit herinnering), rechtvaardigheidsgevoel.

1.4.2 Conceptueel model

De theorie geeft aan dat ouders het gedrag kunnen bekrachtigen. Samen met de kenmerken van hoogbegaafdheid kan het leiden tot een explosie. Deze bundeling levert het volgende conceptueel model op.

1.4.3 Hypothese

Het conceptueel model leidt tot de volgende hypothese:

“Explosief gedrag bij hoogbegaafde kinderen ontstaat door een bekraching van ouders zonder rekening te houden met de kenmerken van het hoogbegaafde kind”.

Hoofdstuk 2 Opzet praktijkonderzoek

Wat zijn, bij hoogbegaafde kinderen, mogelijke aanleidingen voor het vertonen van explosief gedrag? Om hier achter te komen is gekozen voor een kwalitatief onderzoek in de vorm van het houden van interviews. Gekozen is voor het interviewen van hoogbegaafde kinderen (allen gediagnosticeerd als HB) en hun ouders. Ter voorbereiding van het interviewen van de kinderen is een pedagoog geraadpleegd, Dr. K.J. Mulderij. Het gesprek met hem is uitgewerkt in bijlage 1. In dit hoofdstuk wordt de opzet van de interviews, de vorm van uitwerking, de betrouwbaarheid en validiteit beschreven.

2.1 Opzet interview

2.1.1. Selectie van de gezinnen voor het interview

Op de website van LinkedIn is een oproep geplaatst in de discussiegroep voor hoogbegaafden (Choochem) om deel te willen nemen aan het onderzoek. Daarop hebben acht ouders gereageerd. Allen herkenden explosief gedrag bij hun hoogbegaafde kind(eren). Bij de aanmeldingen is verder gekeken naar haalbaarheid in tijd en afstand. Binnen een straal van 100 kilometer zijn vijf gezinnen geselecteerd. De factor tijd werd bij 1 gezin een probleem, zodat uiteindelijk vier gezinnen overbleven.

2.1.2. Deelnemers interview

Alle kinderen die mee hebben gedaan aan het onderzoek hebben een indicatie van hoogbegaafdheid, zonder getest te zijn op autisme. De leeftijd van de kinderen varieerde tussen de 6 en 10 jaar (6,6,7,8,9 en 10 jaar). Ouders kregen bij de bevestiging van de afspraak via de mail een kort vragenlijstje. Hierin is gevraagd naar de naam van het kind (om aan te spreken, niet om mee te nemen in het onderzoek), de leeftijd, de diagnose hoogbegaafdheid en of er een verband is geconstateerd met autisme, de gezinssamenstelling en hoe de ouders de uiting van boosheid van hun kind beschrijven. Samenstelling geïnterviewde gezinnen:

- Gezin a vader, moeder, oudere broer (9 jaar) en HB jongen (7 jaar);
Gezin b vader, moeder, HB jongen (10 jaar), HB meisje (8 jaar), HB broertje (6 jaar);
Gezin c vader, moeder, HB meisje (6 jaar).
Gezin d vader, moeder, HB meisje (9 jaar), broertje (7 jaar);

De gezinnen beschreven de boosheid als volgt:

a. Boosheid:	verbaal:	schreeuwen, schelden
	fysiek:	slaan, schoppen, dingen stuk gooien, knock out willen slaan
b. Boosheid:	verbaal:	schreeuwen, gillen, schelden, huilen, de ander dood wensen
	fysiek:	agressief, trappen, slaan, duwen, laten struikelen, stampvoeten
c. Boosheid:	verbaal:	schreeuwen, gillen
	fysiek :	stampen, dingen gooien, deur stuk maken, rammelen, slaan en stoel gooien

- d. Boosheid: verbaal: schreeuwen, gillen, huilen
fysiek: broer omver gooien, op hem gaan staan, dingen stuk
gooien, deur vernielen, stampen

2.1.3 Kwalitatief onderzoek

Het kwalitatieve onderzoek vindt plaats door het houden van interviews. Zowel ouders en kinderen worden over het thema “boosheid” geïnterviewd.

In de discussiegroep werd door een psychologe aangekaart dat praten met kleine kinderen andere vaardigheden vereist, dan het interviewen van volwassenen. Om deze reden is een pedagoog geraadpleegd, Dhr. K.J. Mulderij, over de interviewtechniek bij kinderen (bijlage 1). Daarnaast is informatie verkregen uit *het boek “ luister je wel naar mij?” van Martine Delfos (2000-2014)*. Met de verkregen informatie is er gekozen om geen interviewgids samen te stellen voor het interview met kinderen en te kiezen voor een narratieve benadering. Kinderen kunnen zich geheel aanpassen aan de volwassen interviewer en sociaal gewenste antwoorden geven. Om bruikbare informatie te krijgen van een kind ligt de regie van het gesprek bij het kind. Tijdens het gesprek wordt er door de interviewer gezocht naar ingangen om het thema bespreekbaar te maken.

2.1.4 Vraagtechnieken

De volgende vraagtechnieken werden in gedachte meegenomen:

Introductie techniek:	Met Playmobil poppetjes het kind het gezin laten samenstellen.
Folluw up vragen	Welk poppetje ben je zelf, hoe ziet die eruit, waarom kies je voor dit poppetje?
Onderzoekende vragen: (critical incident techniek)	Wie van deze poppetjes worden er wel eens boos? Kun jij je nog een moment herinneren toen je heel erg boos was?
structurerende vragen	Hoe zou jij willen dat papa en mama reageren als je boos bent?

De doelstelling van het gesprek met de ouders was om te kijken of er een aanleiding voor het explosieve gedrag bekend is (onderzoek deelvraag 4) en wat ouders denken nodig te hebben in het omgaan met het explosieve gedrag (onderzoek deelvraag 5).

Er zijn ook vragen gesteld in het kader van de gestelde hypothese van het onderzoek. Dan gaat het erom of ouders hun gedrag aanpassen aan de specifieke kenmerken van hoogbegaafdheid. Geeft het gedrag van de ouders aanleiding voor het ontstaan van de explosie bij het kind? Is er sprake van inconsequent handelen of niet? Realiseren de ouders zich wat hun eigen gedrag aan bekrachtiging geeft bij het kind? Onderstaande interview gids kan bijdragen bij het verkrijgen van antwoorden op de vragen.

Interviewgids ouders:

Introductie:	uitleg doel van dit onderzoek.
Onderzoekende vragen:	Hoe vaak komt het gedrag voor? Hoe benoemt U dit gedrag als ouder? Als U het ook explosief noemt wat maakt het dan explosief?
Specificerende vragen:	Hoe reageert u op zo'n moment? Kunt u de aanleiding benoemen van de boosheid van uw kind? Hoe gaat u om met de regulering?
Directe vragen:	Wat is de trigger voor uw kind? Welke rol speelt u daarin? Herkent u uw eigen gedrag wat u laat zien als uw kind boos wordt?
Indirecte vragen:	Hebben anderen in het gezin ook last van de boosheid? Komt de boosheid ook tot uiting bij anderen dan het gezin?
Structurerende vragen:	Heeft u ooit hulp ingeroepen? Welke hulpbronnen zou u graag willen zien of waar denk u aan om dit gedrag om te zetten in een gewenste vorm?

2.2 Uitwerking interviews

De interviews werden opgenomen met een camera. In overleg met de ouders werd bepaald of de aanwezigen in beeld kwamen, of dat alleen de geluidsopname actief is. Het kan ook zijn dat ouders toestemming gaven om de kinderen wel te filmen en hun eigen inbreng alleen auditief op te nemen. De opnames werden na het uitwerken van de interviews weer verwijderd. Mochten ouders het interview van zichzelf terug willen zien, dan is deze optie er.

De opnames werden letterlijk op schrift (transcriptie) uitgewerkt. De interviews vonden, op afspraak, plaats bij de gezinnen thuis in de periode vanaf 20 januari tot medio februari. De transcriptie vond plaats zo kort mogelijk na het interview en zijn eind februari afgerond.

2.3 Constructen

Na het maken van de transcriptie van de interviews (4 stuks) vond er ordening plaats op de constructen van het onderzoek (bijlage VI) De constructen zijn afgestemd op het conceptueel model en de hypothese van het onderzoek. De hoofd variabelen uit het conceptueel model zijn het gedrag van de ouders en de extra gevoeligheid die ontstaat door de specifieke kenmerken van hoogbegaafdheid. Deze twee samen veroorzaken mogelijk het explosieve gedrag.

De constructen zijn:

1. bekrachtigingen uit de omgeving (ouders, grootouders, juf of meester op school, badmeester, sportvereniging). Hierbij is het belangrijk hoe volwassenen het kind bekrachtigen op het moment als zij het gedrag waarnemen. Stimulus -> Respons -> Bekrachtiging. Er is sprake van de volgende bekrachtigingen:

- I. Beloning: iets prettigs toedienen - iets naars weghalen (1.1, 1.2, 1.3) Gedrag neemt toe.
- II. Straf: iets naars toedienen - iets prettigs weghalen (1.4, 1.5, 1.6) Gedrag neemt af.

- 1.1 positieve bekrachtigingen (gedrag bevorderende bekrachtiging, beloning, aandacht)
- 1.2 negatieve bekrachtigingen (als ongewenst gedrag als plezierig wordt ervaren)
- 1.3 negerende bekrachtigingen (geen vies eten, geen afwas doen, geen geklaag)
- 1.4 positieve straf (klap, standje, preek, negatieve aandacht, iets naars toedienen)
- 1.5 negatieve straf (naar kamer, op stoeltje, niet meer spelen, iets prettigs weghalen)
- 1.6 uitgestelde straf (geen toetje, niet op computer, niet uitgaan, geen compliment)

2. kenmerken (welke kenmerken van hoogbegaafdheid kunnen het gedrag extra beïnvloeden). Zie hoofdstuk 1.

- 3.1 rechtvaardigheidsgevoel vanaf jonge leeftijd;
- 3.2 volharding;
- 3.3 intense concentratie, vaak in gedachte verzonken;
- 3.4 interesse in experimenteren en het dingen op een andere manier doen dan gebruikelijk;
- 3.5 ongebruikelijke emotionele diepgang, intense gevoelens en reacties, hoog sensitief;
- 3.6 non conformistisch ingesteld;
- 3.7 Ongebruikelijk goed geheugen;
- 3.8 Kritische houding en gevoelig voor kritiek.

2.4 Betrouwbaarheid

De hypothese moet getoetst worden in het onderzoek. Er wordt een relatie gelegd tussen kenmerken van hoogbegaafdheid en de vorm van bekrachtiging door de omgeving bij het ontstaan van explosief gedrag bij hoogbegaafde kinderen. Er is gekozen voor het houden van een kwalitatief onderzoek binnen een geselecteerd gezelschap (respondenten).

De doelstelling van het onderzoek is te zoeken naar mogelijkheden om ouders te kunnen ondersteunen bij het leren begrijpen van het gedrag wat hun kind vertoont, hoe het ontstaat en wat zij eraan kunnen doen het gedrag te voorkomen of te reguleren.

Enkele zwakke elementen in het onderzoek om een hoge betrouwbaarheid te krijgen zijn:

1. in de literatuur is geen duidelijke definitie te vinden over de ontwikkeling van boosheid, agressie, of explosief gedrag:

Over de uiting van boosheid wordt in de literatuur veel geschreven. Vaak wordt het als ongewenst gedrag bestempeld. De ontwikkeling ervan is tot op heden nog door niemand longitudinaal onderzocht. Een eenduidige definitie is ook niet te vinden in de literatuur. Het onderzoek maakt gebruik van meningen en uitspraken welke in de literatuur beschreven of gepubliceerd zijn.

2. selectief gezelschap zonder een random steekproef vooraf:

Het onderzoek geeft een selectief interview aan, waarbij de respondenten voldoen aan vooraf opgestelde criteria. De respondenten hebben zich zelf aangemeld via een discussiegroep op LinkedIn (ChooChem), welke speciaal voor hoogbegaafden is. De respondenten voldoen aan de volgende criteria:

- * ouders herkennen het gedrag als een explosieve uiting van boosheid;
- * kinderen zijn allen door specialisten gediagnosticeerd met hoogbegaafdheid;
- * de explosieve uiting ontstaat plotseling en bestaat uit schreeuwen, gillen, slaan, schoppen, deuren smijten, dingen stuk gooien. De kinderen zijn niet meer bereikbaar, de stoppen slaan door;
- * de gezinnen wonen binnen een straal van 100 kilometer vanaf praktijk VLC.

3. onderzoek is niet representatief voor de gehele doelgroep (hoogbegaafden):

Je kunt het onderzoek niet voor iedereen beschikbaar stellen. Vier gezinnen leveren ook geen coherente informatie op om een conclusie te verantwoorden. Verder heeft het betrekking op gediagnosticeerde hoogbegaafde kinderen zonder co morbiditeit met het autisme. Helaas blijkt het niet zo te zijn. Gedurende het interview zijn er bij 1 kind door de interviewer wel symptomen van autisme ontdekt welke hem sterk deden denken aan autisme, wat weer effect kan hebben op de resultaten. Het onderzoek geeft alleen inzicht in het ontstaan van explosief gedrag bij hoogbegaafde kinderen en bij ouders welke het explosieve gedrag herkennen en als ongewenst bestempelen. Er kunnen ook veel gezinnen met hoogbegaafde kinderen zijn waarbij de kinderen niet explosief reageren. Hier is geen onderzoek naar gedaan. Er zijn geen gegevens beschikbaar over de verhoudingen tussen explosief gedrag en niet explosief gedrag. Verder is

er geen onderzoek gedaan naar wat nu voor ouders ongewenst gedrag is en gewenst gedrag. Het onderzoek kent geen random steekproef.

De betrouwbaarheid is wel te vinden in de opzet van het interview om inzicht te krijgen in de totstandkoming van het explosieve gedrag. Als er sprake is van de herkenning van de manifestaties bij explosief gedrag geeft dat inzicht om als hulpverlener of opleidingsinstituut adequaat op de behoefte van de ouders voor ondersteuning zorg te dragen.

Door de constructen te onderzoeken gedurende een narratieve wijze van interviewen krijg je een beeld van de relatie tussen het ontstaan van het ongewenste gedrag en de reactie vanuit de omgeving. De reacties in het interview geven een beeld in hoeverre ouders hun kinderen beïnvloeden (bekrachten) zodat het ongewenste gedrag ontstaat, of in stand gehouden wordt. Vervolgens kun je uit de transcripties van de interviews de aanwezigheid van de kenmerken van hoogbegaafdheid vaststellen. Het vaststellen geschiedt door uitspraken van kinderen en ouders te koppelen aan de kenmerken.

2.5 Validiteit

Het onderzoek is niet valide genoeg. Het is een kwalitatief onderzoek met een beperkt aantal praktijkresultaten (n=4). Voor een gedeelte van het onderzoek bieden de resultaten wel degelijk een hogere betrouwbaarheid. Met name het deel over de bekrachtigingen volgen de principes van een leer theoretisch model (functie-analyse). Hier zullen meerdere onderzoekers dezelfde conclusies uit de transcripties trekken, omdat ze letterlijk benoemd worden. De bekrachtigingen volgen een vast model van onaangename en aangename vormen van bekrachtiging. Het interview geeft verklaringen van ouders hoe zij omgaan met hun kind. Hoe ze zich opstellen en op welke wijze zij reageren op bepaald gedrag van hun kind. De transcripties kunnen gekoppeld worden aan de vormen van bekrachtigingen welke beschreven zijn in de literatuur (wetenschappelijk onderzoek uit het behaviorisme). Iedere onderzoeker kan aan de hand van de verklaring (transcriptie) van de geïnterviewde de vorm van bekrachtiging vaststellen.

De interne validiteit is vastgesteld, omdat er sprake is van een oorzaak – gevolg (stimulus – response). Oorzaak is het gedrag van de ouder kan de explosie van het kind tot gevolg hebben.

Er is sprake van enige “maturation” van de interviewer/onderzoeker. De interviewer leert aan de hand van de volgorde van interviews steeds beter te communiceren met kinderen en door te vragen bij de ouders. Omdat het interview ook nog eens narratief is, waarbij een verhalende vorm gevolgd wordt en de regie van het gesprek bij het kind ligt, is het mogelijk de verhaallijn makkelijker te volgen, door ervaring van de interviewer. Daarnaast kan het effect ook nog eens andere resultaten opleveren, als de ouders bij het kind gesprek (vanwege de leeftijd) aanwezig zijn of niet.

Relevant voor het onderzoek is of er betrouwbare resultaten verkregen worden om uiteindelijk de doelstelling te realiseren.

Hoofdstuk 3 Resultaten praktijkonderzoek

In dit hoofdstuk worden de resultaten beschreven uit de interviews. Uitspraken worden geordend en geanalyseerd op de constructen uit hoofdstuk 2.

3.1 Inleiding

De ouders voor het interview hebben zich aangemeld via de discussiegroep voor hoogbegaafden ChooChem op LinkedIn. Allen herkennen het explosieve gedrag van hun kind. De kinderen hebben een diagnose van hoogbegaafdheid zonder co morbiditeit met autisme. Ouders worstelen met het gedrag van hun kind en zoeken voortdurend naar oplossingen. Het vaststellen van de respondenten biedt een hogere betrouwbaarheid aan het onderzoek, omdat het gedrag herkend wordt en als last wordt ervaren door de ouders. De interviews vonden plaats bij de gezinnen thuis. Zowel het kind(eren) als de ouders hebben meegedaan aan het interview. De transcripties zijn uitgewerkt en worden samengevat in drie constructen (zie 2.2). De constructen zijn vervolgens weer uitgediept in topics. In de bijlagen II,III,IV en V zijn de transcripties te vinden over het interview van het kind(eren) en de ouders. In bijlage VI wordt de ordening op de transcripties toegepast. Uit de ordening volgen de resultaten op de constructen. De vier gezinnen bestaan uit de volgende samenstelling (ieder gezin heeft een eigen kleur):

Gezin a vader, moeder, oudere broer (9 jaar) en HB jongen (7 jaar);

Gezin b vader, moeder, HB jongen (10 jaar), HB meisje (8 jaar), HB broertje (6 jaar);

Gezin c vader, moeder, HB meisje (6 jaar).

Gezin d vader, moeder, HB meisje (9 jaar), broertje (7 jaar);

In verband met de ethische beroepscode worden geen bronnen bij de uitspraken vermeld. Alleen de ouders zullen de uitspraken herkennen. Hetzelfde geldt voor de kinderen.

3.2 Resultaten

Alle interviews zijn opgenomen op video. Er is vervolgens een transcriptie gemaakt van het interview. Vervolgens zijn de constructen in tabel vorm uitgewerkt. Uit de transcripties kwamen uitspraken welke bij een bepaalde construct past. Ze zijn in de tabel bij de construct geplaatst (inclusief de indeling van de constructen, zie 2.3 en bijlage VI). Vervolgens zijn de uitspraken in onderstaande resultaten samengevat en geanalyseerd.

De ouders hebben zich zelf aangemeld om mee te doen met het onderzoek. De aangemelde gezinnen voldoen aan de vooraf gestelde eisen voor het onderzoek. De ouders ervaren het gedrag van hun kind als ongewenst en herkennen het plotseling boos worden van hun kind (explosief gedrag). De kinderen zijn gediagnosticeerd op meer-hoogbegaafdheid zonder gediagnosticeerd te zijn voor autisme. De ouders zijn pas vanaf de basisschool op de hoogte gebracht van de kwaliteiten van hun kind voor hoogbegaafdheid. Vaak wakker geschut door groepsleerkrachten en hulpverleners. Citaat uit het gesprek met een vader en moeder: *“(mama) was voor ons best wel angstig, we waren zoekende waarom deed ze nu zo en uh.. (papa)... kwam uit het niets (het explosieve gedrag)”*.

De kinderen worstelen ook al jaren, wat blijkt uit het volgende citaat: *“Pas na het gesprek met de coach hadden we pas gerealiseerd wat een afstand er tussen onze zoon zit en hen (klasgenoten). Zij kunnen zich niet spiegelen aan hem, zij hebben die kwaliteiten niet”*.

Ouders hebben gedurende het interview hun reflectie over eigen handelen duidelijk kunnen benoemen: *“in het begin hebben we haar onvoldoende gehonoreerd. Zij had het gevoel voor structuur en controle en dat hebben we haar te weinig gegeven. Ik denk dat zij het in het eerste jaar van haar leven behoefte heeft gehad aan autonomie, het lijkt er zo op, dat wij haar dat onvoldoende hebben gegeven...dat zij daardoor heel bang is om controle uit de hand te geven”*.

Als ouders kunnen reflecteren op hun opvoedkundige ondersteuning kunnen ze openstaan voor interventies of trainingen. Er kan vervolgens structureel gewerkt worden aan een andere vorm van eigen gedrag. Ouders denken mee aan oplossingen: *“als zij iets vraagt op een ongelegen tijdstip aan jou, dan reageerde jij best boos en dan word zij boos, dan zeg ik tegen haar, je was niet boos, je deed gewoon, maar papa reageert boos en dan wordt jij boos...”*

maar eigenlijk zit papa's boosheid in jouw....en dan is dat ook weer weg...en dan is het gelijk goed”.

De kinderen deden zelf mee met het interview. Apart op hun eigen kamer of in de zitkamer geven zij te kennen niet echt problemen te hebben met hun eigen gevoel van boosheid. Ze zoeken rechtvaardiging voor hun boosheid: *“dan denk ik van, als hij het bij mij doet, doe ik het bij hem en dan ga ik ook plagen, ja, en dan wordt hij heel boos, dan krijgt hij een rood gezicht en gaat hij gillen en dan gaat hij schoppen of gooien en meestal doet hij zo en dan doe ik zo..”*

of *“Mijn zusje zit dan gekke bekken te trekken en dan ga ik lachen en dan moet ik mijn mond openhouden en dan zit er allemaal eten in en dan worden mijn ouders boos terwijl mijn zusje dan de oorzaak is”, of “als iemand mij een vieze broek heeft bezorgt dan ga ik achter hem aan en doe ik hem pijn”*.

Een meisje beschrijft haar eigen wijsheid over boosheid als volgt: *“..gewoon uit boosheid en boosheid heeft nooit een rede, ik denk dat ik een beetje aan het klieren was. Dan krijg ik niet helemaal mijn zin en dan word ik een beetje boos. Soms ga ik papa slaan dan ben ik heel boos en ga ik huilen. beetje boos doen tegen elkaar, soms zeg ik dat ik moe ben en soms zeg ik helemaal niets”*.

De kenmerken van hoogbegaafdheid rechtvaardigheid, volharding en experimenteren worden in de antwoorden van de kinderen erkend. Een kind bevestigt jarenlang niet gehoord te zijn door de ouders, wat erg frustrerend was. Eerst ging hij schreeuwen en gillen, vervolgens deed het hem niets meer en uiteindelijk lukte het hem zijn moeder stil te krijgen door de opmerking *“ik wens je dood”* te maken. Het experimenteren van het eigen gedrag is hier duidelijk een ontwikkeling geworden om slechts een boodschap aan te geven als: *“mama luister je wel naar mij?”* Eigenlijk roepen alle kinderen om aandacht, of gehoord te worden. Het wordt momenteel door de ouders erkend te weinig geluisterd te hebben naar wat het kind te vertellen heeft of begrepen te hebben wat het kind bedoelde. Erg interessant om mee te nemen in een training.

De twee constructen zijn hieronder verder geordend en uitgewerkt (conform opzet hoofdstuk 2):

3.2.1 bekrachtiging uit de omgeving;

3.2.2 kenmerken van hoogbegaafdheid.

3.2.1 Bekrachtiging uit de omgeving

Het theoretisch kader biedt genoeg informatie om aan te nemen dat de omgeving van het kind erg belangrijk is bij de vorming van het gedrag. In dit onderzoek wordt daar ook vanuit gegaan.

Vanuit een stimulus (prikkel) volgt een response (explosie).

De prikkel kan belonend of straffend zijn. Beiden kunnen zorgdragen voor een reactie als explosief gedrag. Beloning betekent iets prettigs toedienen of iets naars weghalen. Straf betekent iets naars toedienen of iets prettigs weghalen.

3.2.1.1 Een voor het kind aangename vorm van bekrachtiging (S+) bestaat uit:

Positieve bekrachtiging (+s+) waarbij explosief gedrag toeneemt of ontstaat (a);

Negatieve straf (-s+) waarbij het explosieve gedrag zal verdwijnen of afneemt (b);

Negatieve straf (*s+) waarbij het explosieve gedrag uitblijft (c).

3.2.1.2 Een voor het kind onaangename vorm van bekrachtiging (S-) bestaat uit:

Positieve straf (+s-) waarbij explosief gedrag juist toeneemt of ontstaat (a)

Negatieve bekrachtiging (-s-) waarbij het explosieve gedrag juist niet beleefd wordt (b)

Negatieve bekrachtiging (*s-) waarbij het explosieve gedrag uitgesteld wordt (c)

Als een kind explosief gedrag vertoont heeft het daar een motivatie voor. Het is gedrag wat het kind altijd iets heeft opgeleverd. Het kan aandacht zijn of juist de zin krijgen. Het explosieve gedrag neemt toe op momenten als het zowel een positieve als een negatieve bekrachtiging heeft gehad.

3.2.1.1 aangename bekrachtiging zodat het gedrag in stand blijft of toeneemt (S+)

a. Positieve bekrachtiging in de interviews is (+s+)

“als zij iets vraagt op een ongelegen tijdstip aan jou, dan reageerde jij best boos en dan word zij boos, dan zeg ik tegen haar, je was niet boos, je deed gewoon, maar papa reageert boos en dan wordt jij boos...maar eigenlijk zit papa's boosheid in jou +S+“.

Hier spreekt moeder tegen vader van een meisje van 6 jaar. Het kind komt op een ongelegen moment en krijgt de volle laag, waardoor het kind ervaren heeft om zelf daarop weer boos te reageren. De boze reactie van vader kan ook een voorbeeld zijn voor het kind zelf als het ergens mee bezig is en vervolgens door een ouder gestoord word. Het kind heeft geleerd ook

hierop boos te reageren. Het kind reageert op de boosheid van vader door zelf boos te worden. Een overtreffende trap is een explosief of agressieve reactie van het kind welke het kind aangeleerd is of juist door kenmerken van hoogbegaafdheid intenser beleefd wordt. Als het kind fysiek geslagen is, zal het kind kunnen reageren met terug te slaan. Aangezien de volwassene vele malen groter is, zal het kind eerder kiezen om de woede af te reageren op broertjes en zusjes of met spullen gaan smijten, of door dingen kapot te maken. De uitleg van moeder aan het kind kan ook weer een bekrachtiging zijn voor het gedrag. De boosheid van papa zit in het meisje van 6 jaar. Als papa slaat, mag zij het ook.

“ik veel blijer wordt van een positief discipline methode, je probeert te stimuleren het gedrag wat je wel fijn vind, benoemen het gedrag wat je niet fijn vind +S+”.

De ouder stimuleert gewenst gedrag door het te benoemen (belonen). Het kind kan nu kiezen uit een aangename sfeer of reactie of een onaangename reactie. Deze vorm van bekrachtiging heeft zin als de ouders hier consequent in zijn. Het uitstekende geheugen van het kind kan de consequentie in twijfel trekken, waardoor de worsteling van de ouder weer merkbaar wordt. Het kind kan vervolgens bewust kiezen voor een bepaalde reactie om het principe van de ouder weer af te breken. Zo zal zelfs deze positieve bekrachtiging de experimenteer drang blijven ondersteunen en kan het explosieve gedrag weer toenemen.

“als je het aan hem overlaat zit hij de hele dag achter de tablet. Nou pak de tablet en ga naar boven”. +S+ De ouder geeft het kind hier zijn zin.

b. Negatieve straf (-S+)

“ik merkte dat als je haar apart zette op een krukje, niet werkte voor haar. als wij daar haar neer zetten raakt ze in paniek, ze begreep het niet”. -S+

Het gedrag wat het kind vertoonde verdwijnt niet aangezien er iets prettigs wordt weggehaald. De rede om op het krukje gezet te worden kan juist de aanleiding zijn om het kind in paniek te krijgen (angst conditionering). Als de rede voor het kind vaak onrechtvaardig is (wat bij een hoogbegaafd kind snel gebeurt) ziet het kind het als straf welke niet begrepen wordt. Het kan hierdoor juist een aangename stimulus worden om explosief te reageren.

“dan moet ik naar de gang en dan zit ik daar. Dan moet ik daar acht minuten zitten, omdat ik 8 jaar ben, en dan na acht minuten kan ik sorry zeggen en dan is het weer goed. Als ik heel boos ben dan zeg ik geen sorry. dan moet ik weer acht minuten op de gang zitten, totdat ik sorry zeg”.

Deze vorm van straf heeft geen zin voor het kind. Wat er vooraf is voorgevallen wordt bestraft door iets prettigs weg te halen (waar het kind mee bezig was). Vervolgens wordt van het kind verwacht, voordat het kind weer verder mag spelen, de woorden “sorry” te melden. Het kind kan nu zelf kiezen, echter heeft het pas waarde als het kind beseft waardoor zij/hij de gang op moest. Pas na het woordje “sorry” mag het kind terugkeren. Het blijft een aangename stimulus omdat het kind zelf kan bepalen wat zij ermee gaat doen. Als het kind pas na de straf een preek krijgt over de rede van straf zal het kind zelf bepalen of het zin heeft in een preek of niet. Het meisje kan de straf lang uitzitten, omdat zij het ook nog eens leuk vindt op de gang. Ze kan dan naar bootjes kijken die voorbij varen en heeft haar rust moment vervolgens gevonden. Wederom een aangename stimulans als het kind toch niet begrepen wordt.

c. Negatieve straf om het gedrag uit te stellen (*s+):

„.en dan laat ik hem tegenwoordig maar in zijn sop gaarkoken”.

Door niet te reageren zal het kind op het moment van vertoning van ongewenst gedrag het aangenaam vinden als er geen reactie komt. Toch heeft het kind een reactie nodig en zal later om een andere stimulus explosief kunnen reageren. Het bouwt als het ware de explosie op, als de ouder het gedrag accepteert, of niet reageert, of weg loopt. Voor het kind kan het vervolgens aanleiding zijn later te exploderen.

3.2.1.2 onaangename bekrachtiging voor het kind (S-)

a. Positieve straf (+S-) komt het meeste voor bij de geïnterviewde gezinnen.

“als we haar straffen...haar broertje begint met iets, zij geeft een reactie en dat zien wij en straffen haar daarvoor en is voor haar niet te begrijpen en dan gaat ze los en is ze boos”.

Het kind begrijpt de reactie van de ouder niet, want haar enorme rechtvaardigheidsgevoel vindt het niet gepast gestraft te moeten worden. Zij kan alleen nog maar explosief reageren om gehoord te worden, want door de ouders is zij al afgewezen.

-papa heeft mij toen hij boos was een keer op mijn neus geslagen.

-ze doen mij pijn

-Hij heeft veel gevechten gehad met de meester die hem fysiek met een stoel in het lokaal..

-en zoon sloeg haar veel.

Opvallend is de aanwezigheid van fysieke maatregelen om het gedrag van het kind te beëindigen. Een jongen meldde te willen leren hoe je nog agressiever kunt worden. Hij wil iedereen kapot maken, in elkaar slaan en past dit gedrag al toe. Deze vorm van bekrachtiging door de ouder of volwassene zal de angstconditionering doen toenemen, waarbij het vlucht of vechtgedrag als antwoord moet komen. Het explosieve gedrag krijgt nu ook een fysiek tintje door te slaan, dingen stuk te gooien of broertje of zusje expres te laten struikelen.

b. Negatieve bekrachtiging (-s-) werkt om het ongewenste gedrag bij het kind te doen stoppen. Het is echter een onaangename reactie voor het kind. Het kind wordt niet gehoord of gezien.

“hebben ook oortje.... dan roepen papa en mama oortje en dat doet best veel pijn”

Rede om niet te reageren of juist enorm explosief te zijn, als ouders niets tegen het explosieve in te brengen hebben.

-De andere gastouders, heeft ze het nu nog over, dat was niet echt bevorderlijk, achteraf heeft ze pas verteld hoe het daar aan toeging, dat zij geen aandacht kreeg

Kind wordt ondergebracht bij anderen, waar het niet gezien wordt en ziet het brengen ook als straf. Bij anderen laat het kind vaak geen explosief gedrag zien, omdat de reactie daarop anders kan aflopen dan thuis: hij kan meegaand zijn en netjes, op school geen probleem. thuis grof gebekt.

c. Uitgestelde negatieve bekrachtiging (*s-) is ook onaangenaam voor het kind. Deze vorm van bekrachtigen komt meerdere keren naar voren tijdens het interview van één gezin.

- vanochtend toen ging ze aan het eten en wij hadden het erover dat ze de tafel van vier moest leren, onzin want ze kan het prima, maarop dat moment niet.....zegt ze weet ik veel...ok klaar meid, ik stap van tafel en begon zij te schreeuwen...ja waren bezig met de tafel

Dochter wil de tafel van vier tijdens het ontbijt nog even oefenen. Vader reageert met: je kunt het al om vervolgens op te staan en weg te lopen. Als reactie hierop krijgt hij te maken met een explosie bij zijn dochter. Perfectionisme kan aanwezig zijn bij een hoogbegaafd kind en uit angst wil het nogmaals oefenen. De explosie volgt op het van tafel op staan door vader en weg te lopen.

- ze had toch niets fout gedaan, dat vind ik toch zo moeilijk om te snappen, dat voelt bij haar als onrecht. nou ja, ik kan de irritatie van de juf wel voorstellen, nou ja, maar goed dit is een voorbeeld dat ik snap dat de juf geïrriteerd is. De boodschap welke vader uitspreekt wordt ook gehoord door het kind. Hierbij gaat hij wederom voorbij aan wat het kind vindt. Het rechtvaardigheidsgevoel van het meisje is sterk ontwikkeld en reageert op de juf omdat zij de reactie van de juf niet snapt en papa doet dat wel.

-ik denk dat zij snapt dat ik het ook niet meer wist.

Moeder geeft een gedachte aan, zonder het terug te geven. Mama weet het niet kan onveilig zijn voor het kind, want wie weet het dan wel? Allemaal redenen om op te sparen om later vanuit een andere stimulus explosief te reageren.

3.2.2 Kenmerken van hoogbegaafdheid

De negen benoemde kenmerken uit de tabel van drs. Agnes Burger zijn afgezet tegen de transcripties van de interviews van zowel kind als ouders. Het betreft onderzoek naar uitspraken. De uitspraken zijn gekoppeld aan kenmerken van hoogbegaafdheid.

3.2.2.1 rechtvaardigheidsgevoel vanaf jonge leeftijd; *“Mijn zusje zit dan gekke bekken te trekken en dan ga ik lachen en dan moet ik mijn mond openhouden en dan zit er allemaal eten in en dan worden mijn ouders boos terwijl mijn zusje dan de oorzaak is. dat vind ik eigenlijk raar dan ga ik daarop weer in en krijg ik nog eens op mijn kop, terwijl zij het uitlokt. Dat is totaal niet eerlijk.”*

- ja, soms doe ik dan denk ik van, als hij het bij mij doet, doe ik het bij hem en dan ga ik G ook plagen

- iemand had iets gezegd over mij wat helemaal niet waar was

- rechtvaardigheid is belangrijk voor haar. Daar kan ze enorm....als we haar straffen...haar broertje begint met iets, zij geeft een reactie en zien wij en straffen haar daarvoor en is voor haar niet te begrijpen en dan gaat ze los en is ze boos.

- ik wil ook bepalen...

-als iemand mij een vieze broek heeft bezorgt dan ga ik achter hem aan

Het gevoel kennen de kinderen allemaal blijkt uit hun eigen verhalen en bevestigt door de ouders. Iedere keer als het kind iets als onrechtvaardig ziet kan het daarbij exploderen.

3.2.2.2 volharding; *-Als ik heel boos ben dan zeg ik geen sorry. dan moet ik weer acht minuten op de gang zitten, totdat ik sorry zeg. - NU staan ze met hun rug tegen de muur, ze kunnen nu niets, nu kan het. en dan buit hij het uit. ze staan nu met de rug tegen de muur en kunnen helemaal niets, - De focus op winnen is heel groot.*

- krijg ik niet helemaal mijn zin en dan word ik een beetje boos.

- ze mag dus nee zeggen en dan moet je nog verder in de strijd en dat is de uitdaging

- ze kan soms erg stellig zijn en dat weet ze dat ze ons heel duidelijk kan bespelen

Hierbij komt het winnen centraal te staan. Soms gaat het net zolang door, totdat de ander zich gewonnen geeft, of aanpast, of doet wat het kind wil.

3.2.3.3 intense concentratie, vaak in gedachte verzonken; *als zij een plan in haar hoofd heeft en ze word gestoord kan zij enorm boos worden.* Het gebeurt bij het gezin waar vader niet tegen geluid kan en moe is als hij thuiskomt. Vader reageert dan geïrriteerd of boos. Hetzelfde gedrag vindt bij het kind plaats.

- als ze speelt en ze moet eten wordt zij boos.

- ze heeft veel gedachtes in haar hoofd

Bij intense concentratie is het voor het kind moeilijk om zich aan te passen aan de omgeving. Ook kunnen hoogbegaafde kinderen in gedachten verzonken zijn. Er is vervolgens geen communicatie mogelijk.

3.2.2.4 interesse in experimenteren en het dingen op een andere manier doen dan gebruikelijk; *Maar je blijft het uitproberen, steeds een nieuwe methode. hij heeft het zitten puzzelen voor zichzelf en ik kan daar niks mee. - hij heeft dan al haarfijn gefijntuned op mijn stemming. -als ik eindelijk naar beneden mag, ga ik niet naar beneden, dan worden mijn ouders weer boos, dat ik niet naar beneden wil komen*

-ik heb het weleens geprobeerd te zeggen, maar dan worden ze daar weer over boos en dan zijn we daar alweer mee bezig.

- ze heeft zelf iets bedacht en dan werkt het wel

- s je moet naar beneden komen en dan zit ik in de klerenkast die is best groot...best leuk daar, dan zoeken ze mij en dan ga ik soms wel gewoon naar beneden anders duurt het nog langer

Experimenteren en dingen op een andere wijze doen is lucratief voor een hoogbegaafde. Het wordt herkend en ingezet. Ook met het explosieve gedrag wordt geëxperimenteerd:

- als je het ziet hoeveel er al veranderd is dan heb ik al zeker mijn doel bereikt. boos zijn vind ik niet echt leuk, maar ik heb wel wat bereikt.

- niet leuk, ik weet eigenlijk niet of ik boos worden leuk vind, soms niet leuk en soms wel leuk, soms allebei

- ik zie dat ze soms niet echt boos is en wel boos doet

3.2.2.5 ongebruikelijke emotionele diepgang, intense gevoelens en reacties, hoog sensitief;

Om ouders te laten luisteren naar het kind, experimenteert het kind eerst met het vinden van een aandachtstrekker. Explosief gedrag is een vorm van intense gevoelens met een extreme reactie van boosheid. Het kind is daarin bekrachtigd gedurende de eerste zes levensjaren.

Het kind bevestigt zelf zijn/haar eigen intensiteit: *-ik ben heel goed in schelden. dat ze in de kist moeten en dat ze dood moeten. - ik was echt aan het huilen en dan schaam ik me altijd.- - terwijl zij vier was of zo, zei ze eens niemand kan mij meer helpen. - ik durf soms niet voor mezelf op te komen...*

De omgeving is erg bepalend voor hoe het kind omgaat met eigen gevoelens:

- hij werd in dit dorp getreiterd, gepest, letterlijk dat zijn fiets helemaal vernield werd door de jongens uit de buurt, uitgescholden voor spaghetti haar

- Het was zo heftig dat hij vorig jaar zei: maak me maar dood

- hij is lang heel eenzaam geweest

In het voorbeeld werden de ouders wakker gemaakt door anderen (school, coaches) als het niet goed ging met hun kind. Zelf hebben ze de intensiteit niet ervaren als iets waar extra aandacht voor nodig was. Het kind was een roepende in de woestijn. *-weet je de coach zei dat zij zo hard moet schreeuwen om dingen duidelijk te maken daar schrok ik van.*

Ouders komen ook met voorbeelden van intensiteit: *- nou ik weet wel, dat ze erg gevoelig was voor geluiden, -ze heeft altijd wel met groepen of andere mensen problemen gehad.*

- ik denk dat het een soort mechanisme is geweest, soort angststoornis is geweest en dat ze zichzelf niet kon zijn, dan was het altijd thuis gillen, schreeuwen.

- het was lastig, tien procent van de tijd was ze kwaad.

3.2.2.6 non conformistisch ingesteld; de kinderen hebben moeite met zich te schikken naar anderen, blijkt uit de volgende voorbeelden:

- het moet en zal nu

-Als ik heel boos ben dan zeg ik geen sorry

- ja, en soms gaat hij heel erg door en dan moet ik wel heel erg boos worden en dat is best wel erg wat ik toen deed

- Zij heeft besloten dat ze er niet over wilt praten en dan is zij stellig en dat vind ik erg lastig.

Met autoritaire/dominant gedrag hoef je niet aan te komen bij hoogbegaafde kinderen. Het werkt juist averechts door een aantal kenmerken: volharding, niet tegen kritiek kunnen, intense gevoelens, rechtvaardigheidsgevoel.

- autoritaire....en dat werkte al helemaal niet, want dan krijg je het net zo hard terug en dan wordt het niet leuk

Bij alle vier de gezinnen is 1 ouder (vader of moeder) erg dominant of autoritaire, terwijl de ander erg allergisch reageert op iedere vorm van autoriteit. De ouders hebben bevestigd in het gezin erg te worstelen met het gedrag van dominantie, zelfs een huwelijks crisis hebben zij ervoor over. Het is pas echt de andere partner tegen gaan staan toen het gebruikt werd in de opvoeding. De reactie van de kinderen maakte de andere partner wakker. Het non conformistische gedrag van het kind geeft een voorbeeld aan de niet dominante ouder om te reageren en in opstand te komen.

3.2.2.7 Ongebruikelijk goed geheugen; het kenmerk is niet echt uit de test naar voren gekomen, slechts twee uitspraken onderbouwen het kenmerk.

- *zij onthoudt alles*

- *en ze blijft het onthouden*

3.2.2.8 Kritische houding en gevoelig voor kritiek. Het kenmerk geldt zowel voor het kind zelf als voor de omgeving. Het kind kan moeilijk tegen kritiek vanuit de omgeving en heeft een kritische houding naar zichzelf.

-*Hij kan boos worden omdat hij het niet gevraagd had*

- *mama ik blijf hier als jij je niet bemoeit met mij.*

- *ik dacht dat jij een uur ging praten.....weet je bij mij is het zo als ik zo meteen iets uit mijn hoofd moet vissen kan ik het niet, wel als je veel vragen stelt.*

3.2.3 opvallende uitspraken

Een bepaalde uitspraak kan ook meerdere kenmerken bevatten. Een ouder reageerde met het volgende:

“ze mag dus nee zeggen en dan moet je nog verder in de strijd en dat is de uitdaging”. Uit de opmerking kun je het volgende concluderen: het kind mag een eigen mening hebben, echter dan moet je als ouder nog verder strijden en dat blijkt dan een uitdaging te zijn. In het onderzoek is de uitspraak ondergebracht onder het kenmerk “volharding”, want het kind zal de strijd graag aangaan om de eigen zin te krijgen. Aan de andere kant kun je deze uitspraak ook laten vallen onder rechtvaardigheid: het kind mag ook een mening hebben. Omdat de strijd aanhoudt is het toch onder volharding gerubriceerd. In de uitspraak zit ook een tegenstelling: aan de ene kant mag het kind “nee” zeggen en de strijd die dan aangegaan wordt met de ouder kan weer onder autoriteit vallen, waarbij de ouder eigenlijk het tegenovergestelde laat zien: je moet naar mij luisteren (anders gaat de ouder de strijd niet aan). Onduidelijke communicatie naar het kind toe, waarbij het kind zich onbegrepen voelt of zelfs boos kan worden, omdat het haar zin niet krijgt.

3.3 conclusie praktijkonderzoek

Het praktijkonderzoek bevestigt de ontdekkingen uit het theoretisch kader. De omgeving speelt een belangrijke rol bij het ontstaan en in standhouden van ongewenst gedrag bij het kind. Ongewenst gedrag ontstaat uit een verkeerde transactie tussen omgeving en kind (meestal de ouders), waarbij het gedrag bekrachtigd wordt. Het explosieve (plotseling ontstaan) heeft te maken met de kenmerken van hoogbegaafdheid (non-conformistische instelling van het kind, volharding, extreem rechtvaardigheidsgevoel, uitstekend geheugen, de wens voortdurend te experimenteren, intense belevenis van gevoelens, kritische houding jegens zichzelf en de ander, een concentratie welke ervoor zorgt geen contact te hebben met de omgeving). Alle geïnterviewde ouders worstelen met het gedrag. Kenmerkend is de aanwezigheid van een partner met een dominante uitstraling (autoritaire gedrag). De ene ouder is dominant aanwezig, terwijl de andere ouder daardoor juist van slag raakt en aanvoelt dat het niet de beste methode is te reageren op hun kind. Enkele ouders overwegen om te gaan scheiden als de dominantie zich niet keert, terwijl de dominante ouder geen andere vaardigheden heeft ontwikkeld om anders te reageren dan dominant.

In het praktijkonderzoek is naar voren gekomen, dat als kinderen zich niet begrepen voelen, zij gefrustreerd raken en de frustratie uiten in een vorm van boosheid. Ouders ervaren boosheid bij hun kind als ongewenst gedrag en kunnen moeilijk omgaan met het gedrag. Ouders keuren ongewenst gedrag af door het kind te berispen of te straffen. De negatieve signalen van de ouders leiden bij het kind tot toename van angst, schuld en wroeging gevoelens. Straffende of belonende signalen kunnen spanning bij het kind veroorzaken, waardoor de stress situatie toeneemt (Koops, W., et al., 2012). Als er geen aandacht gegeven wordt aan de toename van stressoren in het lichaam van het kind, gaat het kind op oudere leeftijd reageren op een grensoverschrijdende wijze van boos worden (agressie). Als het kind boos is (omdat het niet begrepen wordt of de zin niet krijgt) volgt er vanuit een ouder een reactie met een toenemende boosheid in de ouder. De response kan vervolgens straffend zijn, waardoor er iets naars toegediend wordt (klap) of iets prettigs wordt weggehaald (gezelligheid, activiteit). Het kind zal op den duur ophouden met het vertonen van ongewenst gedrag, echter zal het doen, omdat het kind de straf niet overtreffen kan.

Het praktijkonderzoek levert resultaten op over de soorten bekrachtigingen van ouders naar hun kind toe. Een autoritaire wijze van opvoeden, waarbij de wil van de ouder opgelegd wordt aan het kind, kan het ongewenste gedrag juist uitlokken. Het kind is gefocust op het willen begrijpen. Als er geen antwoord komt wat het kind begrijpt, zal de frustratie bij het kind toenemen. Het vergt een andere vorm van communicatie het kind hierbij te ondersteunen. Als het kind ongewenst gedrag vertoont is er een rede voor en verdient het de aandacht. Door straffend te bekrachtigen wordt het kind niet gevoed met lerende mogelijkheden op een creatieve en oplossende wijze te leren omgaan met hoe het zich voelt.

Blijkt nu een bekrachtiging op autoritaire (dominante) wijze bij herhaling te worden ingezet, komt er vervolgens nog meer angst bij het kind om de hoek kijken. Het kind bepaalt vervolgens zelf op welke wijze het gaat reageren. Autoritaire of dominante bekrachtigingen gaan meestal gepaard met sterke verbale response of zelfs fysieke response (slaan). Onaangename bekrachtigingen voor het kind, wat het gedrag van het kind dus tijdelijk zal laten afnemen. Het kind leert hierdoor een keuze te maken in het volgen van de ouder (ook verbaal sterk worden of fysiek worden).

Hoogbegaafde kinderen hebben een kritische blik op de omgeving, en op zichzelf, en zullen vanwege hun goede geheugen direct door hebben wat in hun ogen rechtvaardig is en niet. Deze rechtvaardigheid zullen ze met volharding in hun gedrag blijven aanvechten (non-conformistisch). Kinderen zijn voortdurend aan het onderzoeken. Met name hoogbegaafde kinderen experimenteren erg veel en hebben uitdagingen nodig. Ook is de intense concentratie een aanleiding voor ontploffing. Als het kind ergens mee bezig is en het wordt gestoord in de activiteit kan het ineens enorm exploderen. De explosie is het gevolg van intense beleving.

De kinderen experimenteren voortdurend met hun gedrag als zij niet begrepen worden. Het is juist een extra kenmerk voor de ontwikkeling van het gedrag. De jongen heeft jarenlang geroepen om aandacht, gehoord te worden of gezien te worden. Hij werd jaar in jaar uit gepest op school en kreeg ook niet de juiste aandacht van school om ermee te leren omgaan. Thuis kregen ouders, broertje en zusje te maken met de opgebouwde frustratie (stress toename) welke eruit moest. Hij experimenteerde met zijn frustratie van schreeuwen, agressief gedrag vertonen en zelf de ander dood te wensen. Een andere jongen is jarenlang gecorrigeerd met de harde hand (straffende bekrachtiging) en heeft de agressie omgezet in de wens nog agressiever te mogen worden. Ook hij reageert vanuit een angstconditionering: hij wil gehoord, begrepen worden. Lukt het niet met schreeuwen of dingen stuk gooien, dan maar met geweld.

In de interviews geven ouders zelf aan zich bewust te zijn hoe de boosheid bij hun kind ontstaat. Als een ouder moe is, of problemen heeft met de partner, of problemen heeft op het werk, of geen tijd heeft, raakt het zelf geïrriteerd. Het kind begrijpt deze reactie niet van de ouder en gaat vervolgens de ouder uitdagen om aandacht te krijgen, waar de ouder weer heftiger op reageert. Het kind voelt zich onbegrepen, afgewezen en kan daar heftig op reageren. Het kind kan ook zelf gefrustreerd reageren als iets niet lukt (of zijn zin niet krijgt). Bepalend is de reactie van de omgeving op de gevoelens van het kind. Reacties (response) op een aanleiding (stimulus) betekent vaak een vorm van bekrachtiging welke weer een stimulans is voor het ongewenste gedrag. Ouders van de interviews zijn zich bewust van de totstandkoming van de uitbarsting, echter weten niet om te gaan met de uitbarsting (explosie).

De noodzaak ouders opvoedkundig te blijven ondersteunen wordt mede door het recente onderzoek van Matthys W. onderschreven (Koops, W., et al, 2012): *“De meest effectieve psychologische behandelmethode voor kinderen van 3 tot 12 jaar is de gedragstherapeutische oudertraining in opvoedvaardigheden”*. Als ouders op ieder moment gedurende de ontwikkeling te maken krijgen met ongewenst gedrag van hun kind, doen zij er goed aan op onderzoek te gaan naar de vorm van bekrachtiging welke zij hanteren. Zo kan op ieder moment, als het ongewenste gedrag ontstaat, de nieuwe vorm van bekrachtiging het gedrag op tijd reguleren of voorkomen worden. Het geldt voor iedere ouder ongeacht of het hoogbegaafd is of niet. Als het kind later hoogbegaafd blijkt te zijn zullen de ongewenste vormen van het gedrag toenemen en door de ouders onbehandelbaar bevonden worden.

Het positieve van een training voor ouders over de vorm van bekrachtigen is dat iedere verandering ook weer bij het kind iets teweegbrengt. Het ongewenste gedrag kan omgezet worden in een aangename wijze van boos worden. De ouders hebben dat de kinderen te leren en te stimuleren.

Hoofdstuk 4 Advies

In het eerste hoofdstuk is er onderzoek gedaan naar de aanwezige literatuur over explosief gedrag, hoogbegaafdheid en de relatie tussen hoogbegaafdheid en het explosieve gedrag. In het tweede hoofdstuk is de opzet van het praktijkonderzoek uitgelegd. Hoofdstuk 3 geeft de resultaten weer van de gehouden interviews met kinderen en hun ouders. De conclusie van het onderzoek richt zich op het behalen van de doelstelling en of de deelvragen beantwoord zijn. De centrale hoofdvraag van dit onderzoek wordt behandeld en de hypothese wordt uitgelegd. Aan het einde van het hoofdstuk volgen de aanbevelingen voor VLCounseling.

4.1 Conclusie onderzoek

De aanleiding van het onderzoek is ontstaan door een aantal, door ouders gestelde identieke hulpvragen, over het door hen ongewenste gedrag van hun kind. Gedurende het gesprek met de ouders ontdekte de hulpverlener een overeenkomst tussen de kinderen, namelijk: allen waren gediagnosticeerd als hoogbegaafd. Als ongewenst gedrag werd door de ouders het explosieve karakter van het kind beschreven. Sommige ouders waren de wanhoop nabij en wisten niet meer hoe zij met het gedrag om moesten gaan. Aangezien de hulpverlener geen passende interventie of ondersteuning kon bieden aan de ouders, vanwege te weinig kennis over het probleemgedrag, is de behoefte voor dit onderzoek ontstaan.

Zowel het theoretisch kader als het praktijkonderzoek levert veel materiaal op om te kunnen gebruiken als ondersteuning naar de ouders toe. In de literatuur is onderzocht hoe het ongewenste gedrag van het kind ontstaan kan. De omgeving staat centraal bij het ontwikkelen van ongewenst gedrag. De vorm van bekrachtiging geeft daar duidelijk inzicht in. Ouders reageren op een bepaalde manier op het ongewenste gedrag van hun kind, waarmee het gedrag juist bekrachtigd wordt. Een straffende vorm van bekrachtiging doet het ongewenste gedrag wel afnemen, echter het kind leert niet hoe het anders kan reageren. De interviews in het praktijkonderzoek laat zien hoe ouders worstelen met het gedrag van hun kind en op welke wijze ze zelf voortdurend experimenteren met het gedrag.

Het onderzoek gaat over een explosieve vorm van boosheid welke zich plotseling kan aandienen en waarbij geen communicatie meer mogelijk is. Het explosieve is herkend bij ouders van kinderen met een hoogbegaafde ontwikkeling (aanmelding ouders interview). Explosief gedrag is een uiting van boosheid welke beschreven wordt in de literatuur bij kinderen met autisme (Woodcock L. & Page A., 2006 en Webb J. et al., 2005). Het verschil tussen autisten en hoogbegaafden zit in de aanleiding van de explosie, waarbij het hoogbegaafde kind gevoelens van uit de omgeving kan begrijpen en autistische kinderen niet. De manifestaties van het explosieve gedrag komen overeen met de manifestaties van agressief gedrag. Aangezien agressief gedrag kan leiden tot een gedragsstoornis op latere leeftijd is het belangrijk het gedrag te doen omkeren in een gewenste vorm van de uiting van boosheid.

Hoogbegaafde kinderen bezitten diverse kenmerken, waardoor zij zelf sneller geprikkeld worden. Een intense beleving van gevoel (emotie), hoge sensitiviteit, kritische houding jegens zichzelf en de ander, volharden in overtuigingen en principes, uitstekend geheugen om bekrachtigingen door ouders goed te onthouden en zelf in te zetten, hoge mate van een gevoel van rechtvaardigheid, een non-conformistische houding en een uitgebreide behoefte om te gaan experimenteren. Het kind kan zich helemaal concentreren zonder contact te maken met omgeving. Het kind gaat helemaal op in de activiteit welke ondernomen wordt (bijvoorbeeld gamen, of lezen). Storing is ongewenst voor het kind.

Het praktijkonderzoek is uitgevoerd door gebruik te maken van een narratieve interview techniek. Uit de transcripties konden de vormen van bekrachtiging ontdekt worden. De methode van interview blijkt een uitstekende interventie te zijn om de gedrag ontwikkeling in kaart te brengen. De kenmerken van hoogbegaafdheid komen ook voort uit de transcripties. De methode kan voortaan gebruikt worden in de praktijk. Een probleem wat nog niet is opgelost en waar nog nieuw onderzoek voor nodig is, heeft te maken met het herkennen van de kenmerken van hoogbegaafdheid. Momenteel is het meestal de basisschool die constateert of het kind meer begaafd is. Kinderen hebben dan een leeftijd van 6 jaar of ouder. Het ongewenste gedrag wordt juist gevormd in de leeftijd van 1 tot 6 jaar. Het zou mooi zijn om de kenmerken van hoogbegaafdheid nader te onderzoeken en te onderzoeken of testen op jongere leeftijd mogelijk zijn.

4.2 Hypothese en centrale hoofdvraag onderzoek

De hypothese: ***“Explosief gedrag bij hoogbegaafde kinderen ontstaat door een bekrachtiging van ouders zonder rekening te houden met de kenmerken van het hoogbegaafde kind”***.

Er zijn voldoende aanleidingen om te veronderstellen dat bekrachtiging van de ouders, welke geen rekening houden met de kenmerken van hoogbegaafdheid, het explosieve gedrag oproepen. Ouders hebben duidelijk te kennen gegeven te worstelen met het gedrag van hun kind, zonder te weten hoe zij het gedrag kunnen keren. De herkenning van de kenmerken voor hoogbegaafdheid gebeurt meestal door hulpverleners of school op latere leeftijd. Hoe kunnen ouders dan rekening houden met de kenmerken als zij zich niet bewust zijn van de aanwezigheid van hoogbegaafdheid bij hun kind? Het gedrag en de conditionering gebeurt al in de periode van 1-6 jaar, terwijl de kenmerken pas ontdekt worden vanaf 6 jaar.

Heeft de hypothese nu voldoende richting gewezen naar hoe een training aan ouders eruit moet zien? Helaas is het onderzoek sterk gericht geweest om inzicht over boosheid bij hoogbegaafde kinderen te krijgen en niet voldoende om in het advies aan VLCounseling een gedegen training voor de ouders aan te bieden. Hiervoor zijn meerdere onderzoeken nodig, waaronder een onderzoek naar de aanwezigheid van de kenmerken voor hoogbegaafdheid op jongeren leeftijd vast te stellen.

De wetenschap heeft nog geen longitudinaal onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van boosheid, agressie of explosief gedrag, zodat de effecten om ongewenst gedrag om te buigen naar gewenst gedrag ook nog niet bekend zijn. Als wij ons blijven richten op de bekrachtigingsvormen vanuit de omgeving voor het ontstaan en ontwikkelen van het

ongewenste gedrag, dienen wij het omkeren van het gedrag ook hierop af te stemmen. We maken dan nog steeds gebruik van de tekorttheorie als uitgangsmiddel.

De centrale hoofdvraag voor het onderzoek:

“Hoe kunnen ouders ondersteund worden bij het reguleren of voorkomen van het explosief gedrag bij hun hoogbegaafde kinderen?” kan beantwoordt worden door het in kaart brengen van de vorm van bekrachtiging welke de ouders toepassen gedurende de opvoeding van hun kind. Een interviewmethode kan opheldering geven over de vorm van bekrachtigingen welke gehanteerd worden. Vanuit de transcripties kan worden vastgesteld of er sprake is van de kenmerken van hoogbegaafdheid en kunnen de bekrachtigingen samengesteld worden.

Het reguleren van het gedrag kan inhoud krijgen als wij de laatste deelvraag van het onderzoek kunnen beantwoorden: *“Wat hebben ouders nodig om het explosieve gedrag van hun hoogbegaafde kind te voorkomen, of te reguleren?”*. Als de interactie tussen ouder en kind zich niet gewenst ontwikkelt, heeft dit te maken met de wijze van bekrachtigen. Ouders hebben inzicht nodig in de manieren waarop zij het kind bekrachtigen. Door open te staan voor deze behoefte bij ouders, is bekendheid met de symptomen van het explosieve gedrag noodzakelijk.

Een training voor de ouders om het gedrag te reguleren heeft zin, als ouders het ongewenste gedrag als probleemgedrag bestempelen en bereid zijn door reflectie op eigen gedrag bespreekbaar te maken. Het kan voor ouders een enorme drempel zijn zich kwetsbaar op te stellen over de eigen attitude gedurende de opvoeding. De reflecterende vermogen is echter wel een vereiste voor het bespreken van het functioneren van de ouders in relatie tot het kind.

In theorie kun je kunt het gedrag voorkomen als je, als ouder, direct nadat je kind geboren wordt op de hoogte bent van de hoogbegaafdheid van het kind en de kenmerken ervan. Daarnaast moet je als ouder dan ook nog inzicht hebben in de vormen van bekrachtiging. Dit is uiteindelijk natuurlijk een onhaalbaar doel.

Literatuurlijst

- American Psychiatric Association APA), *Diagnostic and Statistical Manual of Mental disorders*, bureau editie TR – U.S.A. Washington DC
- Bosch, C., (1996) *Vertrouwdheid, verlangen, ervaren en creëren*, Utrecht: Lemma.
- Delfos, M., (2000-2014) *Luister je wel naar mij?* Amsterdam: SWP
- Erikson, E., (1950) *Kind en samenleving* Houten: Het spectrum (2011)
- Greene, R.W., (2005) *Het explosieve kind*. Nieuwezeids: ISBN 90 5712 1956
- Kieboom, T., (2007) *Hoogbegaafd, Als je kind (g)een Einstein is*, Tiel: Lannoo
- Koops, W., Levering, B., Winter de, M., (2012) *Boos! Over agressie, opvoeding en ontwikkeling*. Amsterdam: SWP.
- Molen van der, H., Perreijn, S., Hout van den, M., (2007) *Klinische Psychologie, theorieën en psychopathologie*, Houten: Wolters-Noordhoff
- Spek, van der J., (2014) – *Waaier Hoogbegaafdheid – tips en strategieën bij de hand – Maassluis: Pica*
- Webb, J.T., Amend, E.R., Gore, J., DeVries, A., (2000) *De begeleiding van hoogbegaafde kinderen*, Assen: Van Gorcum
- Webb, J.T., Amend, E.R., Webb, N.E., Goerss, J., (2005). *Misdiagnosis and dual diagnoses of gifted children and adults*. Scottsdale: Great Potential Press.
- Webb, J., Amend, E., Gore, J., DeVries, A., (2013) *De begeleiding van hoogbegaafde kinderen*, Assen: Van Gorcum
- Velde van der, M., Jansen, P., Dijkers, J., (2013) *Toegepast Onderzoek, opzetten, uitvoeren en rapporteren*. Hilversum: Concept
- Woodcock, L., Page, A., (2012) *Explosief gedrag bij autisme – wat kun je eraan doen?* Huizen: Pica
- Geraadpleegd op internet:*
- Burger-Veltmeijer, A.E.J., (2006). Hoogbegaafdheid plus AutismeSpectrumStoornissen (HB+ASS): een verwarrende combinatie (1). *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 45(6), 276-287. – publicatie op <http://www.agnesburger.nl>
- Darwin, C., (1859) *Agressie theorieën* gepubliceerd op website www.idee-pmc.nl
- Marland Report (1972) <http://www.valdosta.edu/colleges/education/psychology-and-counseling/documents/marland-report.pdf>

Rapportage

Onderzoek 2015